

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р Иво Симеонов Топалилов, Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ – Българска академия на науките, с научно направление 2.2 История и археология, за придобиване на научната степен „доктор“ по професионално направление 8.1. Теория на изкуствата, с кандидат Марина Петрова Персенгиева.

1. Значимост на изследвания проблем в научно и научно-приложно отношение.

Изследваният в предложения дисертационен труд проблем, касаещ създаването и значението на символиката, която е била използвана в подовата мозаична украса на раннохристиянските сгради на Балканите, е значим поради няколко причини. Тъй като темата не е изцяло изкуствоведска, като тя позволява да се проучат и редица процеси в социален, политически и религиозен аспект, включително и тези, свързани с разкриването на ролята на епископа в обществото по това време. А това става чрез възможно чрез разкриването на тесните връзки между символния език на подовите мозайки, литургиката, теологията и архитектурата на храма. Голяма част от тези процеси остават все още неизследвани, особено що се касаят примерите на Балканите, където учените, които се занимават с тях, са единици, а изследванията – инцидентни и ограничени в рамките на определени географски или съвременни политически региони. Следователно, представеният дисертационен труд ще запълни в известна степен една все още голяма празнина, както в българската историография, така и в историографията на съседните държави и ще положи основата на бъдещи анализи в тази насока, които ще касаят не само развитието на раннохристиянското изкуство, но и на християнството като цяло през съответния период в аспекта на символното му представяне. Може да се твърди че представеният труд е дълго очакван в българската историография.

2. Точно формулирани цели и задачи на дисертацията.

Целите на дисертационния труд са ясно и точно формулирани и се свързват с комплексното изследването на символичния аспект на раннохристиянските фигурални подови мозайки в контекста на храмовата архитектура и теологическите текстове. За целта използваната декоративна програма е съпоставена със символичната образна система на Светите Тайнства, което позволява да се открият сюжетите от мозаичната украса, които в тази работа са свързани с Евхаристията, но и да се предложи семантична обосновка на отделните мотиви. За да може да се извърши самото изследване трябва да

се направи сравнителен анализ с декоративни мотиви от подови мозайки от други райони. Извършването на всичко това ще позволи да се подчертае онази взаимовръзка, която споява „литургия, богословие, философия, изкуство в единно звучаща раннохристиянска образна система“ (с.18).

Конкретните задачи, чието разрешаване ще спомогне за постигането на така поставените цели, се свързват с изследването на политическия процес в региона, включително и в религиозен аспект, анализирането на символиката и влиянието на отделни учения върху християнската образна система, както и ролята на подовата мозайчна украса в раннохристиянските базилики за развитието на християнското изкуство.

Целите и задачите са точно формулирани и са съобразени със спецификата на изследваната материя.

3. Степен на познаване на състоянието на проблема и съответствие на използваната литература.

Поради своята специфика, изследването, което е представено в настоящата дисертация, е комплексно, като включва в себе си няколко компонента – изкуствоведски, исторически, теологичен и архитектурен. Марина Мерсенгиева познава състоянието на проблема в отделните аспекти, като в някои от случаите, като например в историческия аспект, то е по-общо, докато в останалите – по-детайлно и задълбочено. И това е разбираемо предвид огромният ареал на изследване, който се характеризира с множеството регионални специфики, но също така и предвид проблемите, пред които се изправя изследователя порази различната степен на проученост на отделните региони. В този смисъл не е изненадващо да открием че основният акцент в изследването в този аспект пада върху българските земи, като за останалите региони той е по-малко застъпен.

При анализирането на проблематиката в дисертационния труд са използвани основните изследвания в областта в българската и чуждата научна историография, като пропуските, доколкото ги има в специфично археологическата и историческата литература, са несъществени и не променят изказаните тези. Що се отнася до останалите аспекти от проучването, при тяхното изследване е използвана почти цялата гама от възможни и разнообразни по своя характер изследвания, включително и древните автори, като голяма част от литература е недостъпна в българските библиотеки.

4. Коректност при цитирането на представителен брой автори.

При извършването на анализа на основните проблеми и мозаични паметници, направен в основната част на дисертацията и прилежащия Каталог, са използвани значително количество изследвания на български и чужди учени. Те са представени коректно, с посочването на конкретните страници, както са представени коректно и защитаваните в тези изследвания научни идеи, за което поздравявам дисертанта. В използваната литература обаче са посочени изследвания, които не се откриват в текста.

5. Наличие на обоснован и разработен теоретичен модел на изследването.

Изследването е направено въз основа на приетия в този тип изследване единствено възможен модел, който съчетава в себе си няколко компонента: иконографско описание и разкриването на специфики на отделните изображения, представянето на паралели на иконографията и нейните детайли, изследването на социалния, политическия и археологическия контекст и включването на представената символика в теологичен и литургичен дискурс. Това, наред с разширяването на географската база на изследване, е единственият възможен начин за постигането на заложените цели в дисертационния труд.

6. Съответствие на избраната методология и методика на изследване с поставената цел и задачи на дисертационния труд.

Безспорно е, че единствено възможният начин за извършването на изследването на символиката в мозаичното изкуство по примера на това, което е украсявало раннохристиянските базилики на Балканите, а и не само тук, е чрез обединяването на знанията от различни области като теологията, архитектурата и декорацията в едно цяло, към което трябва да се прибави и философията и естетиката. Спецификата на всяка една от тях води до необходимостта от използването на интердисциплинарния подход като основен при това комплексно изследване, което е и заложено в дисертационния труд. Този подход от своя страна намира своята изява при използването на описателния, сравнително-съпоставителния и аналитичен метод на изследване, което позволява не само да се открият паралели, да се установят характерни елементи и да се идентифицират и дефинират стилистични белези, но и да се определят символни групи в декоративната мозаична украса и в свързаната с нея храмова архитектура. Що се отнася до анализирането на литургиката и нейното включване в ранната образна система на християнския храм, то това се прави посредством използването на дедуктивните методи, феноменологията и херменевтиката, което би позволило да се конкретизира явлението,

неговия социален и културен контекст, но и да се разкрие неговото значение. Всичко това до голяма степен е направено в представената дисертация, предвид настоящия етап на научно познание в отделните сфери на науката и религията, като акцентът пада върху Евхаристийната тема, тъй като около нея се строи цялото богослужение през епохата.

7. Наличие на собствен принос при събирането и анализирането на емпиричните данни.

Като неотделима част към представения дисертационен труд трябва да се приемат Каталогът и Албумът. Първият включва 127 мозаични паметника от шестнадесет провинции на Балканите, докато във вторият съдържа илюстративния материал на всички анализирани под една или друга форма в работата паметници. Самите мозайки са анализирани по предварително заложен план в който, освен описанието на паметника, е представена и дискусията за датировката на паметника и възможните паралели. За да може това да бъде направено, Марина Персенгиева не се е доверила изцяло на съществуващите публикации, но е извършила изследването на много от мозаичните композиции *in situ*, което е довело до не само по-детайлно и коректно описание на съответните мозайки, но и до придобиването на собствено мнение по някои проблеми, свързани с тях. Нужно е да се отбележи, че събирането на емпиричния материал, което само по себе си е трудоемка работа, предвид заложения географски ареал, е съчетано с направата на прецизен анализ не само на всеки един паметник, но и на контекста, в който той е открит. Последното ясно демонстрира аналитичните способности на дисертанта, ориентиращ се не само в множеството изказани в литературата различни по своя характер мнения и съществуващи проблеми, но и в създаването на собствено мнение по редица проблеми и търсенето на значението на отделните паметници в исторически и теологически контекст, което отсъства при анализирането на по-голямата част от тях в историографията. Изследването *in situ* дава възможност на Марина Персенгиева да се запознае и с по-слабо проучени до момента мозайки и анализира техните епиграфски надписи, което от своя страна позволява въвеждането им в научния свят. Неслучайно, част от използвания илюстративен материал в Албумът, е в резултат на тази дейност.

Описание на приносите:

1. Кратка характеристика на естеството и оценка на достоверността на материала, върху който се градят приносите на дисертационния труд.

Материалът, върху който се базира основната част от изследването, предложено в

докторската дисертация, са мозаичните подове, които са украсявали християнските храмове в периода IV – края на VI/ началото на VII в. Това е специфична материя, чийто характеристики са обусловени от множеството различни по своя характер фактори, било то в общата иконографска схема или детайли, но която се оказва от съществено значение за разпространението и възприемането на посланията на християнството. Поради тази причина нейната роля в християнския храм е от съществено значение във всеки един аспект. Както умело показва дисертантът, връзката между символната украса на мозаичните подове и литургията, както и между тях и теологичните аспекти е много потясна, отколкото се предполага и всъщност, изследвайки тяхната символика можем да получим представа за развитието и промените, които са се осъществили в другите два аспекта, и обратното. Тяхното развитие намира отражение и в промяната на символиката, представена в подовите мозайки. Това, според мен, е единственият подход на тяхното изследване, и работата на дисертанта го потвърждава чрез получените резултати и създаването на основа за бъдещи изследвания в тази област. Ясно изразеният характер на християнския символен език върху тях още от самото им начало, е решителен аргумент в полза на извода, направен от Марина Пергенгиева за тясната и неразривна връзка между подовата мозайка, литургията и архитектурата още от самото начало на използване на подовите мозайки в християнските храмове при управлението на Константин I. И това не е случайно, предвид ролята, която е играел мозаичният под до този момент в декорацията на една сграда. Каталогизирането на паметниците също позволява направата на едно подобно изследване, като с редки изключения, подовите мозайки са единственото или основно свидетелство за изследвания проблем.

2. Описание на приносите на кандидата и класифицирането им.

Спецификата на изследвания материал изисква дисертантът да притежава задълбочени теоретични познания не само в областта на изкуствознанието, но и в областта на теологията и архитектурата. Използването на древните писмени извори като например *Corpus Areopagiticum*, *Contra Celsum*, *Stromateis*, *Аносталски постановления*, *Апология на християнството*, *Introduction to the Liturgical Theology of St. Basil the Great*, *De aedificiis*, *De disciplinae arcani origine* и др. при разкриването на спецификите на символния художествен език, което до този момент не е направено в българската научна литература, ясно демонстрира задълбочените теоретични познания на дисертанта в теологичния дискурс, а пък постигнатите като следствие от това резултати са ярко доказателство за способностите му за самостоятелно научно изследване.

Последното ясно проличава също така и при използването на текстове от Стария и Новия завет, което позволява на дисертанта не само да представи тяхното използване при формирането на специфичния символен художествен език и тяхното разпространение, но и да открие използването на два нови псалма (91 и 101) и текст от Новия завет (*Йоан* 15:5) в иконографията на подовите мозайки.

Задълбочени теоретични познания и способност за самостоятелно аналитично изследване дисертантът проявява и при изследването на иконографията на самите мозаични подове. Това му позволява да предложи за първи път в българската литература подробен анализ на отделните литургични предмети, които се откриват в мозаичните композиции на Балканите, а именно - съдове за вино, хляб, поднос за Евхаристиен хляб, както и техните символни проекции - риба, надпис Ихтис, съд за миро и др. и да се разкрие разликата между символ и реален литургичен предмет чрез иконографията и трактовката на реалните литургични и изобразените в подовите мозайки съдове.

Изследването на образната символика в раннохристиянското изкуство въз основа на целия възможен материал от подови мозайки на Балканите, което до момента не е правено нито в българската, нито в чуждата литература, позволява не само анализирането на използвания репертоар и отделни негови елементи, но и на допълнителното изследване на две значими теми в раннохристиянската иконография като *Извора на Живота* и *Лозницата*, което е съчетано с допълваща типология. Чрез последното, а и не само, Марина Персенгиева не само допринася за развитието на българската историография в тази посока, но също така и на чуждата. Неслучайно, тя има възможността да изнесе доклад на тази тема на престижен форум в чужбина, чиято тема са именно Балканите.

Разбира се, това не са всичките приноси на представения дисертационен труд, като те могат да бъдат допълнени например и с представянето на нови примери за художествените влияния от Рим и Италия, Константинопол, Мала Азия и Предна Азия върху мозаичните подове на Балканите, както и разграничаването и анализирането на работата на отделните ателиета и др. Всичките те отново свидетелстват за задълбочени теоретични знания, които притежава кандидата по съответната специалност и способности му за провеждането на самостоятелни научни и аналитични изследвания.

3. Оценка на степента на лично участие на дисертанта в приносите.

Достиганите въз основа на изследването изводи и наблюдения, представени в подраздела *Списък с научни приноси*, са оригинални по своята същност и са изцяло дело

на дисертанта. В случаите, при които се допълват с нови примери или доразвиват вече предложени тези, Марина Персенгиева коректно го показва.

4. Оценка на съответствието на автореферата с основните положения и приносите на дисертационния труд.

Авторефератът представлява адекватен синтез на дисертационния труд и правдоподобно представя неговите приноси, които впрочем могат да бъдат увеличени.

Въздействия на дисертационния труд върху външната среда.

Списъкът на представените публикации на дисертанта по темата на труда включва общо 8 заглавия, едно от които е под печат. Те са на английски, български и сръбски език и са издадени в България и чужбина. Характерът на изданията е строго научен, като най-ранната статия от 2013 г. показва продължителността на неговия интерес към тази проблематика, който намира изява в увеличаването на публикационната активност през последните пет години.

Мнения, препоръки и бележки.

Разбира се, че при разработването на една толкова значима като хронология, географски ареал, а защо не и като проблематика, тема, свързана със синтеза на няколко научни направления, е възможно и допускането на неточности. В случая такива се откриват, като те касаят по-скоро отделни аспекти от историческата част на работата, представени в глава 1. Така например, според мен, трябва да се коригира тезата, че „Административните промени в Римската империя, започнати при управлението на император Домициан, постепенно придобиват завършен вид при император Диоклециан“ (с.20), поради факта че става въпрос за различни по своя характер реформи, проведени в две отдалечени във времето едно от друго управления. При анализирането на утвърждаването на християнството на Балканите (с. 23), би трябвало да се отчетат катастрофалните за региона варварски нашествия през 80-те години на II в. и 50-70-те години на III в., като вторите оставят несъмнен отпечатък върху демографския срив през последвалия половин век. Според мен, именно като следствие от тях навлиза това християнство, чийто символен език се анализира в дисертационния труд. Дискусионна ми се струва и тезата, според която християнските храмове са били „навсякъде“, базирано на едикта на Диоклециан, издаден пред 302 г. (с.25), като в случая по-скоро се подразбират тези места, където вече е бил построен християнски храм. Нужно е да се

отбележи че според късноантичната традиция, християните, намерили своята мъченическа смърт, не край Източната порта на Филипопол (с. 27), а „във Филипопол“, са 38. Действително, А. Харнак посочва Тракия и Македония сред регионите с най-голямо разпространение на християнството в империята (с. 36), но това съвсем не е безспорно.

Изречението „Раннохристиянското изкуство се ражда с установяването и легализирането на християнството като равноправна религиозна система в Римската империя през 313 г., но със създаването на Византийската империя (11 май 330 г.) се слага действителното му начало“ с позоваване на И. Божилов (с. 57, б. 151), се нуждае от прецизиране защото катакомбите от II-III в. също ни представят образци на това изкуство. От подобно прецизиране, според мен, има нужда и твърдението, че ротондата „Св. Георги“ в Солун, която първоначално е била гробница на император Галерий, през IV век превърната в християнска църква от император Константин (с.66), като вероятно в случая дисертантът е допуснал техническа грешка с името на император Теодосий I.

Известни корекции би трябвало да се направят и в текста, представящ мозаичните подове, разкрити във Филипопол, чрез прецизиране на използваната литература в бележките и изпускането на изследвания, посветени на темата. Така, в бел. 78 на с. 25 за вероятният крайградски манастир, чието проучване е през 2005 г. и наметне, е посочено изследване на Л. Ботушарова от 1960 г., а за мозаечната декорация на Епископската базилика има изпуснати изследвания, включително и такива, касаещи проблема за интерпретирането на базиликата като епископска. Би трябвало също така да се добави към разглежданите паметници и този от крайградския манастир край Филипопол, след като се разглежда мозаичната украса на *domus episcopalis*. Дали можем да обособим отделен период в развитието на мозаичната украса между времето на Юстиниан I и края на VI/началото на VII в. според мен е дискуссионно. Разбира се, всички тези бележки, касаят прецизирането на отделни части от текста и не поставят под въпрос положителната ми оценка за обсъждания дисертационен труд, който препоръчвам да бъде публикуван като отделно книжно тяло.

В заключение, заявявам категорично положителната си оценка за представения дисертационен труд и мнението, че Марина Петрова Персенгиева заслужава образователната и научна степен „Доктор“.

Дата 07.10.2021 г.

Подпис: